

[2–2020]

history – theory – criticism

dějiny–teorie–kritika

[2-2020]

Fakulta
humanitních
studií UK

Faculty
of Humanities,
Charles University

Obsah | Contents

Editorial – Critical History Writing and the ‘Other’ Europe 185

1. Studie a eseje | Studies and Essays

PAVEL BALOUN, JAROMÍR MRŇKA – „Tábory pro darebáky, povaleče a cikány“. Příspěvek k výzkumu politiky a praxe kriminalizace „práce se štitícího“ obyvatelstva za druhé republiky a protektorátu (1938–1942)
‘Camps for Scoundrels, Layabouts, and Gypsies.’ Contribution to Research into the Policy and Practice of Criminalisation of ‘Work-Shy’ Population During the Second Czechoslovak Republic and the Protectorate (1938–1942) 191

JAKUB STŘELEC – Genealogie socialistické subjektivity? Přístup k dějinám psy-disciplín v Evropě po roce 1945 v soudobé historiografii a sociologii
A Genealogy of the Socialist Self? The Approach to the History of Psy-Sciences in Europe after 1945 in Contemporary Historiography and Sociology 222

JAN SEIDL – Kouzlo starých pohlednic. Ke kritické metodologii interpretace populárního historiografického žánru
The Appeal of Old Postcards. Towards a Critical Methodology of Interpreting a Popular Historiographic Genre 245

2. Diskuse a rozepře | Discussions and Disputes

PAVEL HIML – Where Does the West End? On Writing History, Catching Up, and Self-Awareness
Kde končí Západ? O psaní dějin, dohánění a sebevědomí 277

3. Recenze a reflexe | Reviews and Reflections

MARTIN NODL, MICHAELA ANTONÍN MALANÍKOVÁ, BEATA MOŽEJKO (edd.) – *Středověké město: politické proměny a sociální inovace* (Kajetán Holeček) 301

MIKULÁŠ ČTVRTNÍK – *Duchové dějiny v kontextu české a evropské historiografie 19. a 20. století* (Miroslav Beneš) 306

MICHAL KOPEČEK (ed.) – <i>Architekti dloubé změny. Expertní kořeny post-socialismu v Československu</i> ; VÍTĚZSLAV SOMMER a kol. – <i>Řídit socialismus jako firmu. Technokratické vládnutí v Československu 1956–1989</i> (Ondřej Holub)	309
ELENA MANNOVÁ – <i>Minulosť ako supermarket? Spôsoby reprezentácie a aktualizácie dejín Slovenska</i> (Matej Ivančík)	316
ADAM HUDEK, MICHAL KOPEČEK, JAN MERVART (edd.) – <i>Čechoslovakismus</i> (Jakub Vřba)	323
Editorial Note	331
Upozornění redakce	333

ELENA MANNOVÁ, *Minulosť ako supermarket? Spôsoby reprezentácie a aktualizácie dejín Slovenska,*

Bratislava 2019, VEDA, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 464 s., ISBN 978-80-224-1706-8

Kniha Eleny Mannovej *Minulosť ako supermarket? Spôsoby reprezentácie a aktualizácie dejín Slovenska* predstavuje pôsobivý a v slovenskej historiografii nie veľmi bežný počin, ktorý aspiruje na pozíciu poprednej publikácie reflektujúcej historické a historiografické ukotvenie vzťahu medzi históriou a pamäťou, resp. pripomínaním, či ich rôznorodými formami, na území dnešného Slovenska. Hoci publikácia je do značnej miery súborom autorkiných starších vydaných textov, komplexné prevedenie spolu s pridanými autentickými textami posúva publikáciu na inú úroveň. Aby som bol konkrétny, celkový dojem z rozhodnutia vydať texty knižne, tak z hľadiska obsahového aj formálneho, skutočne necháva vyniknúť autorkin zámer upozorniť na možnosť interpretovať minulosť ako komoditu, pričom komodifikáciu v tomto prípade rozvíja v dvoch líniách. Prvá, tradične, možno trochu ošúchane, reflektuje minulosť ako redukciu v rámci kapitalistických vzťahov. Druhá pracuje s prívlastkom „ako supermarket“, v ktorom nejde striktne len o metaforu tovaru, ale najmä o aspekt voľby a výberu, či aspoň ich zdania. Ako alegorizuje Mannová: „Mýtus je program. Máme na výber, kedy a ktorý použijeme.“

Zošnurovanie dátovo starších textov a ich pretkanie aktualizovanými príspevkami však zanechá v čitateľovi viaceré otázky. Napríklad či by si publikácia, vzhľadom na formálnu nesúrodosť prvých troch a ostatných dvoch častí, nezaslúžila prepracovanejšie vysvetlenie potreby lokalizácie a regionalizácie pamäti (4. a 5. časť), alebo či by epilóg publikácie nepredpokladal završenie intenzívnejšej „teleologickej línie“, keďže pôsobí sčasti odcudzene od tela textu, hoci jeho obsahu to na dôležitosti nevyhnutne neuberá. Publikácia sleduje viaceré línie a formy aplikovanej historickej pamäti a pripomínania, ktoré zároveň pokrývajú rozsiahle obdobie, najmä od stredoveku cez novovek až po 19. a 20. storočie, či dokonca aktuálny stav, na ktoré sa v recenzii primárne zameriavam.

Metodologický úvod publikácie je vystavaný okolo triády mýtu, politického mýtu a „národnej pamäti“. Mannová vyzdvihuje líniu utrpenia ako ambivalentný, no v zásade konštitutívny faktor pri kreovaní „národných naratívov“. Táto jej premisa sa však javí ako relatívne amorfná. Je síce pravda, že inštitúty utrpenia a obete sú vlastne veľkému množstvu rôzne definovaných spoločností, komunit

či etník a národov, a rovnako, ako Mannová výstižne upozorňuje, nadväzuje na mimézis utrpenia artikulovaného v kresťanskej tradícii, no utrpenie bez označenia jeho východiska a zmyslu je z historickej perspektívy nedostatočne definované. Geografický a historický priestor strednej Európy je z tohto hľadiska odlišný od zvyšku Európy a jednotlivé etniká takisto vykazujú vlastné variácie prinášania obete. Z Mannovej textu akoby vyplývalo, že jednotlivé národy či etniká strednej Európy predstavujú formy derivátov všeobecnej predstavy o utrpení. Iste, do veľkej miery je to pravda. Navyše možno nanajvýš oceniť Mannovej interdisciplinárny prístup zahŕňajúci antropologické, psychologické, psychoanalytické či iné aparáty. Najmä od 19. storočia však musíme hľadať autentické historické formy a diskurzívne rámce – nielen obsahy – prístupov k naratívom utrpenia jednotlivých národov či etník. V tomto prípade neuspokojí sa s čírym konštatovaním, že vedľa seba koexistovali a koexistujú protichodné naratívy, ako napríklad maďarský (uhorský) a česko-slovenský, maďarský (uhorský) a slovenský či český a slovenský, nie je len nuansou. Okrem toho, kolektívne predstavy utrpenia podliehajú dynamizácii a historickému kontextu. Hoci tento aspekt je priam ústredným motívom publikácie, zdá sa mi, že metodologický úvod ho reflektuje nedostatočne.

O istý pokus o diverzifikáciu významu a východiska utrpenia sa v prípade českej a slovenskej skúsenosti pokúsil sociológ Gil Eyal, a to na príklade dvoch odlišných a zároveň prepojených rituálov a diskurzov kolektívnej pamäti. V slovenskom prípade slúži kolektívna pamäť potvrdeniu identity kolektívnej reprezentácie, v českom prípade má völa k pamäti pomáhať prekonávať historickú kolektívnu traumu.¹ Napriek svojej značnej zjednodušenosti, Eyalov prístup poukazuje na nutnosť zamerania sa na formy a diskurzy kolektívneho pripomínania, ktoré majú schopnosť spresniť historickú analýzu tohto fenoménu, obzvlášť v priestore nabitom vzájomne si konkurujúce naratívy utrpenia, akým stredná Európa nepochybne je.

Najzaujímavejší moment predstavuje línia, ktorú Mannová prezentuje naprieč kapitolami o kolektívnom pripomínaní postáv Alžbety Uhorskej či Márie Terézie a úlohe „Osláv ako inscenovania konkurenčných predstáv o minulosti“, s príznačným podtitulom „Slávenie transcendentna alebo oslavovanie moci?“. Na tomto mieste prekračuje sociálno-psychologickú rovinu a vo forme *case study* demonštruje nielen ako sa svetské, etatisticko-občianske milieu legitimizovalo prostredníctvom systematicky budovaných kontinuít nadväzujúcich na predošlé

1 GIL EYAL, *Identita a trauma. Dve podoby vôle k pamäti*, in: *Podoby česko-slovenské normalizácie. Dejiny v diskuzii*, (edd.) Kamil Činát, Jan Mervart, Jaroslav Najbert, Praha 2017, s. 238.

imaginácie, ale najmä aké konkrétne podoby nadobúdalo v prostredí habsburskej monarchie.² Mannová presvedčivo dokazuje, že kolektívne pripomínanie, tento jazyk legitimizácie, nezohrával len úlohu akejsi „protogramsciavskej nadstavby“, ale naopak predstavoval rovnocennú zložku transformácie a modernizácie (ako súčasť/popri ekonomickej a inštitucionálnej) stredoEurópskeho priestoru.

Takéto poukázanie na „objavenie verejnosti“ umožnilo relatívne plynulý prechod k pripomínaniu dvoch „revolučných“ momentov v dejinách Slovenska, udalostí 1848 a Slovenského národného povstania. Kapitola „Meruôsmý“ v médiách spomínania a zabúdania“ podrobne vykresľuje zložité rozpúšťanie multiplicity odkazov a referenčných rámcov revolúcií rokov 1848 – 1849, ako aj ich ukotvenia v inštitucionalizovanej kolektívnej pamäti nasledujúcich režimov a štátnych útvarov v kontexte dejín strednej Európy a Slovenska. Mannovej sa podarilo dekonštruovať – a zároveň nespochybníť – Hobsbawmovu premisu „vynachádzania tradície“ ako konštitutívneho aspektu „národotvorného“ procesu, pričom dekonštrukciu prakticky demonštruje na neexistencii jednotného a zároveň jednotne produkovaného naratívu pripomínania revolučných udalostí, akým bola napríklad rôznorodá percepcia revolučného odkazu jednotlivými politickými a občianskymi subjektmi (s. 144–145).

Napriek tomu, že autorka upozorňuje na proces postupnej recepcie revolučného odkazu, a rovnako aj jeho schopnosti byť subjektom prakticky akýchkoľvek historicky podmienených jazykov aspirujúcich na štátotvornosť („oslobodenie“ Uhorska od Viedne alebo etablovanie idey Slovenska ako hľadajúceho spojencov mimo Uhorska), z hľadiska politik kolektívneho pripomínania musíme upozorňovať na ešte jednu aditívnu líniu. Tou je samotná schopnosť recipovaného „mýtu“ alebo „vynájdenej tradície“ v súčinnosti s inými politickými procesmi vytvárať autonómny jazyk, ktorý sa v historickom kontexte môže stať konštitutívnu politickou realitou. Inými slovami, skúmanie „národných mýtov“ a kolektívne pripomínanie možno analogicky postaviť na úroveň intelektuálnych dejín nielen ako dejín ideí, ale aj ako politických dejín. V prípade Mannovou načrtnutej línie revolúcií 1848, ktorá ide naprieč vznikom Československa a následne vrcholí Slovenským národným povstaním, by takýto výskum predpokladal sledovanie praktík a/alebo diskurzov revolučných naratífov ako faktorov kreovania politickej subjektivity, napríklad v podobe etablovania politických subjektov po roku 1989.

2 Analogický pokus o analýzu sviatkov a festivít ako konštitutívnych prvkov v období prvej ČSR predstavuje aj publikácia *Sláva republice! Oficiální svátky a oslavy v meziválečném Československu*, (edd.) DAGMAR HÁJKOVÁ, PAVEL HORÁK, VOJTĚCH KESSLER, MIROSLAV MICHELA, Praha 2019.

Sociológ Marcel Stoetzler si podobným spôsobom všima prepojenie medzi úlohou, akú v modernej spoločnosti neskorého 19. storočia zohrával antisemitizmus, a etablovaním sa sociológie ako vednej disciplíny. Hoci ide o diametrálne odlišné otázky, možno aj na základe Mannovej interpretácie kolektívneho pripomínania a potreby budovania „národných mýtov“ načrtnúť istú analógiu s binárnym zoskupením kolektívneho pripomínania a politicky konštitutívnych diskurzov. „Hoci myslenie sa vždy týka nejakej otázky, koncepty, ktoré v tomto procese (myslenia) vznikajú, nemusia nevyhnutne poukazovať na objekt alebo otázku (tohto myslenia).“³ Podobne v prípade otázky pripomínania revolúcií 1848 – 1849 by sme sa nemali uspokojiť s čírym konštatovaním, že ich odkaz sa stal predmetom politického zápasu či falšovania dejín. Elena Mannová konštatuje, že na území Slovenska sa „kult revolúcie“ neujal ako svojbytná tradícia, ale rozplynul sa v diskurze budovania Československa. Už v tomto období však pozoruje jeho využívanie na nacionalizáciu slovenského juhu. Podobne, počas komunistického režimu boli sociálny a národný aspekt „kultu revolúcie“ využívané, resp. zámerne opomínané, ako nástroj legitimizácie moci podľa aktuálnych potrieb. Bolo by však príliš jednoduché poukázať na potrebu mocenskej manipulácie s „pamäťou národa“. Z hľadiska historiografie kolektívneho pripomínania ostáva nevyriešená otázka zlyhania etablovania kultúrneho odkazu revolúcie 1848 – 1849, najmä na území dnešného Slovenska, ako kvalitatívne autonómneho subjektu politického diskurzu.

Detailnú, z hľadiska kolektívneho pripomínania bezprecedentnú pozornosť venuje autorka variáciám reflexií, spoločenských, politických a historiografických, miestu Slovenského národného povstania. Povstanie disponuje kvalitou historickej skúsenosti, v ktorej sa zlievajú a vzájomne si konkurujú nielen odlišné politické a ideologické postoje, ale predovšetkým pojmy, ktoré nemožno považovať len za symptómy udalostí či procesov, ale predovšetkým za historicky konštitutívne javy. Michal Kopeček, odvolávajúc sa na Reinharta Kosellecka, vyzdvihuje najmä tri aspekty moderných politických a sociálnych pojmov. Predovšetkým ide o to, že sú „têhotné budúcnosťou“.⁴ Tento pojem už sám o sebe predpokladá ich spôsobilosť byť politickým, sociálnym či v konečnom dôsledku historickým subjektom. Ďalej každý základný pojem je polyvalentný a mnohoznačný, a teda nevyhnutne sporný.⁵ Nakoniec pojem nereflektuje iba skutočnosť pretavenú do

3 MARCEL STOETZLER, *Introduction: The Theory of Society Talks Back to Its Travesty*, in: *Antisemitism and the Constitution of Sociology*, (ed.) Marcel Stoetzler, Lincoln-London 2014, s. 1.

4 *Čechoslovakismus*, (edd.) ADAM HUDEK, MICHAL KOPEČEK, JAN MERVART, Praha 2019, s. 12.

5 *Čechoslovakismus*, (edd.) A. HUDEK, M. KOPEČEK, J. MERVART, s. 25–26.

jazykovo zachytenej historickej skúsenosti, ale podieľa sa aj na jej tvorbe.⁶ Takýmto pojmom sa, nielen v slovenskej a československej povojnovej realite, stal antifašizmus. O to viac, že, ako sleduje Mannová, sa stal jedným zo základných legitimizačných prvkov socialistickej štátnosti. Ak by som sa mal vrátiť k svojmu argumentu v súvislosti s revolúciami 1848 – 1849 a ich odkazom či naopak jeho nedostatkom, v kolektívnom pripomínaní sa stal odkaz antifašizmu autonómnym a autentickým subjektom politického zápasu po roku 1945, čo malo za dôsledok praktickú nemožnosť jeho obídienia v rámci boja medzi jednotlivými formami legitimit, ktoré vzišli ešte z obdobia počas druhej svetovej vojny. Existencia tejto diskurzívnej platformy mu zabezpečila jeho dlhý život, a naopak pomerne zložitý a kostrbatý pokus o návrat na scénu po roku 1989 (s. 186).

Elena Mannová ponúka podrobnú analýzu zahraničnej i domácej politickej situácie, vnútorných dynamík medzi českým, slovenským a československým nacionalizmom, pričom spolu s analýzou transferov starších kolektívnych reprezentácií (vatra pod Kriváňom) prispieva k historickému uchopeniu vzťahu medzi legitimitou komunistickej moci, „národných mýtov“ a ich vplyvmi na „afektívne privlastňovanie vlastných dejín“, ktoré možno spolu s autorkou považovať za jeden z dôvodov objavujúcej sa nostalgie za „bývalým režimom“. Publikácia apeluje na „historizáciu obrazu povstania“, ktorá má priniesť pochopenie jeho niekdajších rôznorodých aktérov aj dnešných rôznorodých „pamäťových aktivistov“. Z hľadiska kolektívneho pripomínania sa však ako rovnako dôležitý javí výskum „života pojmov“ spojených s Povstaním nielen cez prizmu dejín ideí, ale predovšetkým prostredníctvom analýzy diskurzov v rámci konkrétnych historických kontextov. Napríklad, existovali mechanizmy či vzorce, inštitúty a inštitúcie, ktoré umožňovali predstaviteľom moci praktizovať diskurzy kolektívneho pripomínania Slovenského národného povstania tak, aby sa v období neskorého socializmu nestali len ignorovanou fraškou? Ak nie, aké štrukturálne prekážky bránili transferu jazykov autentického kolektívneho pripomínania tejto udalosti? Napriek existencii totalitnej, resp. posttotalitnej kontroly zo strany štátu, odpoveď, že išlo o represiu slobodného vyjadrenia, sa javí ako nedostatočná. Západné spoločnosti sa v 80. a 90. rokoch postupne presmerovali pod vplyvom domácich aj zahraničných okolností na postmoderné formy pripomínania aj preto, že táto transformácia bola umožnená pomerne flexibilným, liberálnodemokratickým prostredím. Historiografia kolektívneho pripomínania má dlh voči vysvetleniu toho, ako prebiehala podobná transformácia pri jeho neexistencii a takisto, aké geografické odlišnosti vykazovala v rámci stredoeurópskeho priestoru. Na tomto

6 *Českoslovakismus*, (edd.) A. HUDEK, M. KOPEČEK, J. MERVART, s. 26.

mieste sa Mannová vyhyba hľadaniu kontinuit medzi neskorým socializmom a postsocialistickým obdobím, hoci treba priznať, že podobný výskum je v česko-slovenskej proveniencii na úrovni iniciovanej diskusie,⁷ ktorá zatiaľ neašpiruje na interpretáciu foriem kolektívneho pripomínania.

Z hľadiska inštitútov, inštitúcií, diskurzov a jazykov kolektívneho pripomínania, a najmä aktualizácie dejín Slovenska, ako produkovanej historickej skúsenosti so schopnosťou byť politickým subjektom, ktorý vytvára alebo modifikuje historickú skutočnosť, sa ako najlepšie prepracované javia kapitoly, ktoré analyzujú „objavovanie“ stredovekej a novovekej Bratislavy. Tieto časti publikácie pracujú nielen s historicky podmienenými sociálnymi štruktúrami, stavebnými kameňmi praktizovanej a lokálne autentickej kolektívnej imaginácie, ale predovšetkým s nimi produkovanými jazykmi, ktoré sa podieľali na dejinotvorných procesoch. Mannovej sa podarilo ísť nad rámec regionálnych dejín, a rovnako aj nad rámec kultúrnych či sociálnych dejín, pýtajúc sa, kto a prečo si niečo pripomína a aký používa jeho pripomínanie politický a inštitucionálny jazyk.

Kapitoly venované pomníkovej kultúre v Bratislave a inscenovaniu kolektívnych pamätí (pripomínaní) v Komárne a Levoči síce ani zďaleka nepredstavujú len regionálny exkurz, no zároveň ašpirujú skôr na všeobecnejšie poukázanie na volatilitu spôsobov historickej reprezentácie, pričom historická etnická rôznorodosť vybraných miest poskytuje v tomto duchu solídnu platformu.

V úvode som predstavil istú výhradu voči formálnemu prevedeniu epilógu Mannovej publikácie. Záverom by som sa chcel vyjadriť k niektorým obsahovým aspektom tejto časti publikácie, a to konkrétne k problematike percepcie zmien po roku 1989 a ich vzťahom ku kolektívnemu pripomínaniu na území postsocialistických štátov, resp. Slovenska. Mannová reflektuje najpálčivejšie otázky postsocialistických spoločností stredoeurópskeho regiónu, akými sú napríklad potreba vyrovnávania sa s dvojitým totalitným „bremenom“ či s tým súvisiace otázky artikulované v protiklade traumy „holokaust verzus gulag“. Rovnako konfrontuje zaužívané trendy bezobsažnej či „amputovanej“ komemorácie, ktorá si ako zo supermarketu vyberá, ktorý z aspektov sa jej najviac hodí, ignorujúc tak komplexnosť historických skutočností, ktoré k tragédii viedli. Za mimoriadne dôležité považujem upozornenie na príspevok štátov bývalého tzv. východného bloku do utvárania konsenzu o európskej pamäti, pričom dodávam, že tento aspekt by nemal byť redukovaný len na uznanie, hoci nespochybniteľné, zločinnosti

7 *Architekti dloubé změny: Expertní kořeny postsocialismu v Československu*, (ed.) MICHAL KOPEČEK, Praha 2019.

bývalých komunistických režimov v Európe.⁸ Na druhej strane je potrebné dodať, že Mannovej publikácia dostatočne nedoceňuje moment, ktorým rok 1989 prispel do diskurzu o kolektívnom pripomínaní v strednej Európe a obzvlášť na Slovensku.

Alexandru Gussi upozorňuje na prepojenosť medzi vyrovnávaním sa s komunistickou minulosťou a „budovaním demokracie“ v postsocialistických štátoch ako na zásadný aspekt konštituovania novej politickej reality, a teda aj jej dominantných diskurzov.⁹ Z tohto hľadiska možno konštatovať, že roku 1989 a naratívom transformácie spoločnosti, akoby ešte stále nebola priznaná dostatočná schopnosť byť aj subjektom, nielen objektom kolektívneho pripomínania.

„Vyrovnávanie sa“ s komunistickou minulosťou, ako upozorňuje Jacques Rupnik, v sebe navyše nesie potenciál výkladu povojnových dejín ako takých.¹⁰ Podobne slovenská historiografia, až na výnimky,¹¹ opomínala hľadanie systémových a dlhodobjších kontinuit artikulovaných dvomi totalitnými režimami 20. storočia. V prípade kolektívneho pripomínania a spôsobov reprezentácie a aktualizácie dejín Slovenska predstavuje publikácia Eleny Mannovej, pri započítaní uvedených polemík, krok práve týmto smerom.

Matej Ivančík

Filozofická fakulta, Univerzita Komenského, Bratislava

- 8 Prehodnotenie historického konsenzu by si „zaslúžili“ aj koncepty transformácie chápania ľudských práv či otázky naratívu zjednotenej Európy. Porov. JAMES MARK, *1989. A Global History of Eastern Europe*, Cambridge 2019.
- 9 ALEXANDRU GUSSI, *On the Relationship between Politics of Memory and the State's Rapport with the Communist Past*, in: Remembrance, History and Justice. Coming to Terms with Traumatic Pasts in Democratic Societies, (edd.) Vladimír Tismaneanu, Bogdan C. Iacob, Budapest-New York 2015, s. 125–130.
- 10 JACQUES RUPNIK, *Střední Evropa je jako pták s očima vzadu*, Praha 2018, s. 271.
- 11 LUBOMÍR LIPTÁK, *Slovensko v dvadsiatom storočí*, Bratislava 2011; MARÍNA ZAVACKÁ, *Ludácka prevýchova*, Bratislava 2018.